

8. Уваров В. Г. Застосування практики Європейського Суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України : монографія / В. Г. Уваров ; за заг. ред. В. М. Тертишника. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, – 2012. – 268 с.

9. Чабайовський Т. В. Підстави та межі кримінально-процесуального втручання в особисте життя громадян : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Чабайовський Тарас Васильович. – К., 2012. – 20 с.

10. Черноус Ю. Місце та значення слідчих дій у процесі доказування по кримінальній справі / Ю. Черноус // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 4. – С. 117–121.

11. Шумило М. Оперативно-розшукові заходи у структурі досудового розслідування в проєкті КПК України (проблеми унормування і правозастосування) / М. Шумило // Право України. – 2012. – № 3–4. – С. 452–462.

12. Шумило М. Є. Реалізація конституційного принципу таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної ті іншої кореспонденції у досудових стадіях кримінального процесу України : монографія / М. Є. Шумило, В. С. Рудей. – Х. : Бровін О. В., 2012. – 208 с.

Надійшла до редколегії 26.11.2012

УВАРОВ В. Г. ВМЕШАТЕЛЬСТВО В ЧАСТНУЮ ЖИЗНЬ ПУТЕМ АУДИО-, ВИДЕОКОНТРОЛЯ

Проанализированы проблемы становления нового института следственных действий осуществления аудио-, видеоконтроля и проблемы процессуальной формы его реализации.

UVAROV V. THE INSTITUTE OF INTERVENTION IN PRIVATE LIFE BY AUDIO-, VIDEO CONTROL

The problems of formation of new institute of investigative actions – audio-, video control of the person and the problems of a procedural form of its implementation are analyzed.

УДК [343.915: 343.122](477)

О. О. ЦАРЕНКО,

здобувач

Харківського національного університету внутрішніх справ

ПРОБЛЕМА ПОТЕРПІЛОГО ВІД НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ, В КРИМІНОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Схарактеризовано роль особи потерпілого від насильницьких злочинів, вчинених неповнолітніми. Наведено віктимологічні ситуації та їх класифікацію, а також типізацію жертв.

При всебічному та повному дослідженні кримінологічної характеристики насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми, варто проаналізувати не лише кількісно-якісні показники такої злочинності, особу злочинця та фактори вчинення протиправних дій підлітками, але й особу потерпілого (жертву), її поведінку до моменту вчинення винного діяння та після нього. Таке дослідження надасть можливість більш точно зрозуміти причини вчинення злочину, індивідуалізувати покарання та розробити можливі заходи попередження насильницької злочинності серед неповнолітніх.

Роль потерпілого в механізмі вчинення злочину намагалися встановити вітчизняні та зарубіжні вчені, серед яких найбільш відомими є: П. Андрушко, М. Бажанов, О. Бандурка, М. Вольфган, М. Гошовський, А. Долгова, Т. Присяжнюк, В. Рибальська, Е. Сидоренко, О. Сіренко, В. Сташис, В. Тацій, В. Туляков, В. Христенко, М. Шаргородський тощо.

Одним із перших, хто стояв біля витоків науки віктимології («вчення про жертву») був Ганс фон Гентінг (1988–1974), який у 1948 р. опублікував монографію «Злочинець і його жертва. Дослідження з соціобіології злочинності», в якій він сформував та розвинув принципові положення віктимології та обґрунтував ідею розуміння злочинності як відносини між тим, хто спричиняє шкоду, та їх жертвами.

У монографії розглядаються різні типові ситуації та відносини, пов'язані з особистістю і поведінкою жертви, різні типи жертв, що мають особливу привабливість для злочинців: люди похилого віку, жінки, емігранти, національні меншини, залежні від алкоголю, безробітні, діти тощо.

Поряд із Г. Гентінгом – першовідкривачем проблеми жертви на принципово новому рівні – творцем віктимології і автором указанного терміна став Б. Мендельсон. На відміну від Г. Гентінга, який ніколи не використовував згадане поняття

і не виводив віктимологію за межі кримінології, Б. Мендельсон розглядав її як самостійну наукову дисципліну [1]. У його доповіді «Нові психосоціальні горизонти: віктимологія» на конференції психіатрів у Бухаресті в 1947 р. і в більш пізній роботі «Нова галузь біопсихосоціальної науки – віктимологія» містяться багато основних положень віктимології [2].

Як бачимо, дослідження насильницької злочинності без вивчення особи потерпілого буде неповним та одностороннім. Це підтверджується тим, що в конкретних життєвих ситуаціях, враховуючи соціальний, економічний, правовий, фізичний, психологічний, моральний стан жертви, вона за певних конкретних умов може утворювати сприятливу для неповнолітнього злочинця ситуацію, в якій він вчиняє противоправні діяння.

У кримінологічній віктимології, окрім терміна «потерпілий», можуть використовуватись й інші – «жертва», «потенційна жертва» тощо. Кримінологи по-різному використовують і трактують наведені поняття. На законодавчому рівні своє закріплення отримало лише визначення потерпілого, під яким слід розуміти фізичну особу, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридичну особу, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди [3]. Враховуючи специфіку насильницької злочинності та її наслідки, зазначимо, що потерпілими від насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми, можуть бути виключно фізичні особи.

Окрім того, при подальшому дослідженні осіб, потерпілих від насильницьких злочинів, будемо використовувати термін «жертва», оскільки він є більш використовуваним у кримінології, відтак прийнятний для характеристики потерпілих від такого роду злочинних посягань, а «потерпілий» – кримінально-процесуальне поняття.

Найчастіше жертвами насильницьких злочинів серед неповнолітніх стають їх однолітки, проте існують й інші випадки. Так, неповнолітні потерпілі від насильства в психопатологічному плані утворюють неоднорідну групу, серед яких особи з психічними розладами становлять меншість. Такі підлітки найчастіше стають жертвами різного роду домагань (зокрема сексуальних). Вказані випадки призводять до латентності явища, вузьку спрямованість наукових розробок, котрі, як правило, стосуються кримінальної сфери.

Велике значення для дослідження потерпілих від насильницьких злочинів мають експе-

риментальні дані, отримані В. Васильєвим та І. Мамайчук у результаті дослідження поведінки неповнолітніх жертв статевих злочинів. Порівняльний аналіз профілю особистості потерпілих дівчат і дівчат контрольної групи показав, що перші мають більш високий показник за фактором конформізму. Це характеризує їх як слухняних, залежних, не здатних відстояти свою точку зору. В групі потерпілих достовірно домінували дівчата, схильні сприймати те, що відбулося з ними, як дещо фатальне.

Важливим регулятором поведінки особистості є рівень розвитку її самооцінки. У досліджуваних потерпілих самооцінка була менш адекватна, ніж у контрольній групі, крім того, виявлено порушення балансу позитивних та негативних характеристик, і це значно перешкоджало розумінню того, що трапилося, знижувало критичність поведінки. Водночас у дівчат із заниженою самооцінкою спостерігалось обмеження активності, невпевненість у своїх силах, високий ступінь психічного напруження. У дівчат із підвищеною самооцінкою спостерігалась некритичність, тенденція вирішувати завдання, що перевищують їхні можливості, схильність до ризику, прагнення перекласти відповідальність за те, що відбувається, на інших, на обставини. Всі ці характеристики групуються в типові реакції та дії, сталі риси особистості.

Як уже зазначалося вище, віктимність прямо пов'язана з віктимною ситуацією, адже те, що потерпіла особа має особливі риси, які можуть призвести до того, що вона стає жертвою, не означає, що вона нею стане, необхідна також наявність зовнішніх обставин, за яких це може статись.

Віктимологічна ситуація включає:

- особистісно-формуючу віктимну ситуацію (систему чинників, умов, обставин, які здійснюють вирішальний вплив на формування у потенційної жертви якостей підвищеної віктимності);
- передкримінальну (життєву) віктимну ситуацію (систему обставин, які безпосередньо передують злочину, у взаємодії з особистими якостями суб'єкта віктимізації (потенційної жертви); у сукупності ці ситуації становлять віктимогенну ситуацію;
- кримінально-віктимну ситуацію (ситуація безпосереднього скоєння злочину і спричинення шкоди);
- посткримінальну ситуацію (поведінку жертви після злочину і всі обставини, які впливають на її становище) [1, с. 88].

Таким чином, віктимна ситуація являє собою певну життєву обставину, що в сукупності складається з внутрішніх якостей жертви та її поведінки й зовнішніх чинників, які спонукають неповнолітнього злочинця вчинити протиправні дії стосовно потерпілого в конкретний проміжок часу.

Існує кілька класифікацій віктимних ситуацій. Так, ситуації залежно від поведінки потерпілого можна поділити на:

а) ситуації, які об'єктивно провокують, штовхають злочинця на скоєння злочину. В разі реалізації вони виступають як привід до скоєння злочину;

б) ситуації, в яких поведінка потерпілого позитивна, тобто не провокуюча, однак пов'язана зі зверненням на нього насильницьких дій злочинця (наприклад дія працівника міліції, потерпілого під час затримання злочинця чи захисту третьої особи);

в) ситуації, в яких поведінка потерпілого створює об'єктивну можливість скоєння злочину, хоча і не виступає як поштовх;

г) замкнуті ситуації, в яких дії потерпілого спрямовані на спричинення шкоди самому собі без безпосереднього втручання іншої особи;

д) ситуації, в яких поведінка потерпілого абсолютно нейтральна з точки зору впливу на поведінку злочинця і заподіяння шкоди.

Залежно від характеру взаємодії потерпілого і злочинця виділяють ситуації:

а) зіткнення, в яких потерпілий і злочинець знаходяться в конфліктних відносинах, а їх дії реалізуються в односторонньому чи взаємному заподіянні шкоди – послідовні, непослідовні;

б) співробітництва, в яких дії потерпілого і злочинця спрямовані на досягнення однакового результату, і вони не зв'язані конфліктом.

Відповідно до ступеня і характеру розуміння потерпілим динаміки і перспективи розвитку ситуації бувають такими:

а) закриті ситуації, в яких потерпілий зовсім не уявляє, яка шкода йому може бути завдана, і не допускає такої можливості;

б) відносно закриті ситуації, в яких потерпілий припускає можливість заподіяння йому шкоди, але помиляється щодо її характеру чи навіть розраховує на заподіяння шкоди, але не тієї, яка насправді була заподіяна;

в) відкриті ситуації, в яких потерпілий передбачає можливість заподіяння йому шкоди і розуміє, яка це шкода;

г) відкриті ситуації самонадіяності, в яких потерпілий розуміє, яка шкода йому загрожує, але необґрунтовано розраховує запобігти їй [1, с. 90–92].

Що стосується вибору жертви, то такі випадки найчастіше трапляються при зґвалтуваннях, вбивствах, розбоях. При зґвалтуваннях неповнолітні злочинці досить часто обирали жертву після спільного розпиття спиртних напоїв і відомого «авансування» нею сексуальних контактів, що змушувало неповнолітніх злочинців до певного моменту розраховувати на добровільну згоду партнера [4, с. 34].

Поширеними формами винної поведінки потерпілих є приниження підлітка, різного роду аморальні дії. Щодо кримінальної ситуації, то більше половини потерпілих і злочинців були знайомі до скоєння злочину і в 15 % випадків тривалий час перебували у неприяних стосунках.

Для вчинення тілесних ушкоджень є характерною винна поведінка потерпілих, що в 95 % випадків характеризувалась такими формами, як з'ясування стосунків під час спільного розпивання спиртних напоїв. У 80 % випадків ініціатором був потерпілий. Соціально-побутові зв'язки між злочинцем і потерпілим у переважній більшості є або сусідськими, або товаришськими. Найпоширенішою формою негативної поведінки для даного виду злочину є образа, приниження честі та гідності винної особи – 65 %, образа близьких осіб винного – 7 %. У 13 % випадків мала місце погроза застосування фізичного насильства, а в інших – домагання матеріального характеру [5, с. 135–136].

Що стосується зґвалтувань, то, як зазначає В. Васильєв, до загальних вікових психологічних особливостей неповнолітніх належить феномен «генералізації особистого досвіду», віднесений у ранг «ритуалу» зразків негативного досвіду. Кожен опитаний юнак вважає, що, якщо дівчина хоче усамітнитися з хлопцем, вона погоджується на статеvu близькість.

Вивчення «досудових» зґвалтувань свідчить, що нерідко:

– злочинці і жертва спільно розпивають спиртні напої, після чого вона втрачає здатність орієнтуватись в обстановці, тим більше чинити опір (15 %);

– злочинець знає, що жертва раніше була зґвалтована, але нікого про це не повідомила (12 %);

– після випадкового знайомства потерпіла погоджується погуляти з нетверезим підлітком і йде з ним у тихе місце, що сприймається майбутнім насильником як сексуальна стимуляція, хоча ніяких реальних заохочень з боку жертви немає (12 %);

– після випадкового знайомства жертва своєю сексуально забарвленою поведінкою провокує посягання (15 %) [6, с. 402].

Кримінологи виділяють кілька наукових підходів до класифікації потерпілих від насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми. Так, О. Юрченко пропонує досить детальну класифікацію за такими критеріями (див. рис.):

1. За характером стосунків між потерпілим і злочинцем, що передували злочину:

а) ситуаційні жертви. Особи стають жертвами під впливом конкретної ситуації, випадково;

б) імовірнісні жертви. Злочинний наслідок за таких обставин є випадковим щодо певної жертви. Наприклад, у ході бійки мають значення фізичні особливості людини: сила, спритність тощо. Тому теоретично для учасників конфлікту існує рівна ймовірність стати як злочинцем, так і потерпілим;

в) заздалегідь визначені жертви. Намір учинити протиправні діяння неповнолітній спланував заздалегідь. Найчастіше потерпілий і злочинець пов'язані родинними, дружніми, інтимними та іншими близькими стосунками, а злочин є результатом несприятливої ситуації та напружених стосунків між сторонами.

2. За роллю потерпілого в механізмі вчинення злочину:

а) байдужа жертва, поведінка якої має нейтральний характер, і вчинення злочину відбувається незалежно від її дій;

б) інверсійна жертва, яка водночас і зазнає шкоди, і спричиняє її;

в) провокуюча жертва, яка викликає рішучість злочинця здійснити стосовно неї злочинні дії. Потерпілий свідомо своєю поведінкою виявляє неповагу до етичних норм та норм моралі, що існують у суспільстві, або, навпаки, особа є пасивним провокатором, коли вона своїм зовнішнім виглядом та способом життя провокує інших вчинити насильницький злочин щодо неї [7].

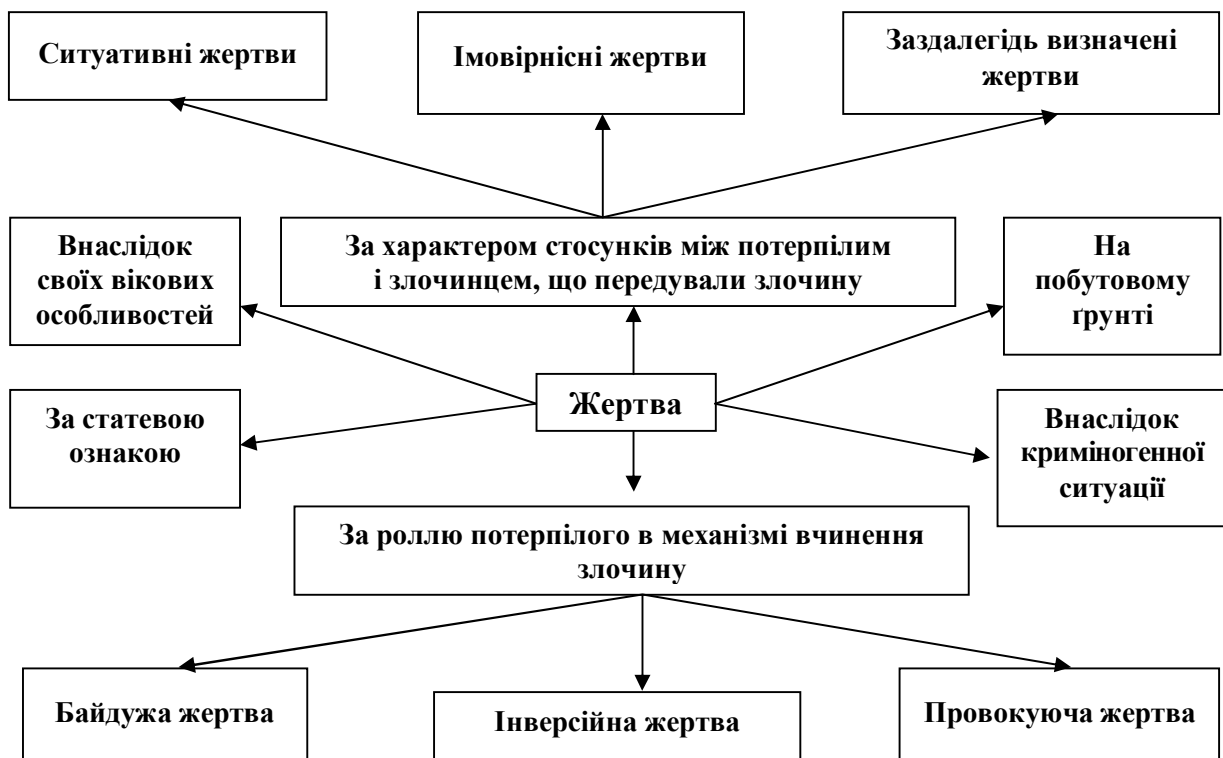
Існує й інша класифікація осіб, потерпілих від насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми:

– потерпілі внаслідок своїх вікових особливостей (особи, які в силу свого віку не спроможні чинити опір і відповідно є найбільш «легкою здобиччю» для неповнолітнього злочинця);

– потерпілі за статевою ознакою (особи жіночої статі, які за своїми фізичними та психологічними характеристиками є вразливими і безпомічними перед насильством);

– потерпілі на побутовому ґрунті (особи, які були знайомі з неповнолітнім злочинцем до вчинення злочину і внаслідок конфлікту стали його жертвою);

– потерпілі внаслідок криміногенної ситуації, що виникла (особи, які стали жертвою злочину із причин власної необережності та необачливості) [8, с. 121–122] (див. рисунок).

Класифікація жертв насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми

Враховуючи викладене, з метою запобігання та профілактики випадків вчинення насильницьких злочинів, а також з метою реалізації шляхів роботи з потерпілими від насильницьких злочинів, вважаємо за необхідне запровадити спеціальні кімнати при кожному міськ-, райвідділі, за якими закріпити дільничного інспектора міліції, психолога та, за необхідності, педагога, які б періодично проводили профілактично-реабілітаційні заходи з постраждалими від насильницьких злочинів та імовірними жертвами. Основними напрямками роботи мають стати:

1) запровадження «лінії довіри», яка б надавала можливість здійснювати взаємодію між населенням та правоохоронними органами щодо інформування міліції про різного роду гострі конфліктні ситуації, які виникають з ними або їх близькими людьми, друзями у навчальних закладах, вдома, на роботі, в позаурочний час тощо;

2) проведення реабілітаційної роботи з особами, постраждалими від насильницьких злочинів, й тими, яким заподіяно фізичної та мо-

ральної шкоди та, які не повідомили в правоохоронні органи про випадки вчинення щодо них насильства;

3) проведення профілактичної роботи з потенційними жертвами та тими особами, яких цікавить інформація про те, як не стати жертвою насильницького злочину, з урахуванням можливі соціальні, демографічні, економічні, політичні властивості регіону;

4) здійснювати систематичне інформування населення через місцеві засоби масової інформації (радіо, телебачення, газети) про стан злочинності на закріпленій території, про криміногенну обстановку тощо;

5) доводити до населення інформацію, яка стосується юридичної відповідальності за вчинення насильницького злочину та інформації, яка містить відомості про права осіб, які постраждали від насильницьких злочинів, здійснювати огляд міжнародних та національних нормативно-правових актів щодо прав потерпілих, у тому числі неповнолітніх, на компенсацію.

Список використаної літератури

1. Васильев В. Л. Юридическая психология / В. Л. Васильев. – СПб. : Питер, 2000. – 208 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» із змінами та доповненнями станом на 14 вересня 2012 року. – К. : Алерта, 2012. – 336 с.
3. Левицькі Т. Л. Психологія поведінки жертви [Електронний ресурс] / Т. Л. Левицькі // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2011. – Т. XIII. – Ч. 1. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/soc_gum/Pzpp/2011_13_1/245-251.pdf.
4. Марданова Л. С. Кримінологічна класифікація жертв насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи [Електронний ресурс] / Л. С. Марданова. – Режим доступу: <http://s-journal.cdu.edu.ua/base/2008/v5/v5pp120-122.pdf>.
5. Ривман Д. В. Криминальная виктимология / Д. В. Ривман. – СПб. : Питер, 2002. – 304 с.
6. Рыбальская В. Я. Проблемы борьбы с преступностью несовершеннолетних / В. Я. Рыбальская. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1994. – 196 с.
7. Сіренко О. Роль потерпілого в генезисі злочинності неповнолітніх / О. Сіренко // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 9. – С. 130–134.
8. Юрченко О. Ю. Роль віктимної поведінки потерпілих при вчинення тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Юрченко Ольга Юріївна. – Х., 2004. – 18 с.

Надійшла до редколегії 07.12.2012

ЦАРЕНКО О. А. ПРОБЛЕМА ПОТЕРПЕВШЕГО ОТ НАСИЛЬСТВЕННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СОВЕРШЕННЫХ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМИ, В КРИМИНОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Охарактеризована роль потерпевшего от насильственных преступлений, совершенных несовершеннолетними. Представлены виктимологические ситуации и их классификации, а также типизацию существующих жертв.

TSARENKO O. THE PROBLEM OF A VICTIM OF VIOLENT CRIMES COMMITTED BY JUVENILES IN THE RESEARCHES IN THE FIELD OF CRIMINOLOGY

The role of a victim's personality of violent crimes committed by juveniles is characterized. Victimological situations, their classification and kinds of existing types of victims are offered.